

Min barndom i Toftlund

af MARIA WILHELMINE BAY

Forfatteren er født i 1908 i Toftlund, hvor faderen var bygmester. Gennem mange byggerier var han med til at sætte sit præg på byen i årene efter århundredskiftet. Her fortæller datteren Maria om barndomsårenes Toftlund frem til Genforeningen. Erindringerne er nedskrevet i 1990.

Familien

Min morfar, Johan August Heil, var født i Elberfeld i Tyskland i 1833. Han kom i 1852 som udlært damaskvæver til Brede til firmaet Wulff. Ejeren Jens Wulff var oprindelig kniplingskræmmer og havde kniplepiger siddende vidt omkring i landsdelen, men han indså på det tidspunkt, at knipleriet ikke kunne konkurrere med de fabriksfremstillede varer. Han var blevet en velstående mand på kniplingshandel, og på den nyoprettede fabrik blev min morfar, 19 år gammel, ansat som leder og læremester i damaskvæveri.

Johan August giftede sig i 1861 i Brede med Johanne Marie Andrea Nielsdatter Lund, født i Nørre Vollum i 1834. Det unge par blev husvenner til familien Wulff, og medlemmer af denne stod faddere til parrets børn.

I 1868 fik de datteren Maria Wilhelmine Heil, som blev min mor. Mor var i nogle år i huset på gårde i Angel og var til sidst mejerske på Ellehus ved Løgumkloster. Hun blev i 1891 i Brede gift med min far Carl Andreas Christensen, født 1864 i Jels sogn. Far var som 4-årig blevet forældreløs og blev opdraget hos en faster i Sønder Hygum. Han var som ung elev på Vestbirk Højskole og kunne derfor højskolesangbogen fra først til sidst.

Far blev uddannet som tømrer i Brede. Efter nogle år som svend tog han certifikat som Baumeister fra Byggeteknisk Skole i Rendsborg. Han oprettede en byggeforretning i Toftlund 1891. At være »Baumeister« betød, at han påtog sig ansvaret for byggeriet. Murere, arbejdere, indkøb af materialer sorterede under en »Baumeister«. Alt var i god fremgang, da jeg blev født den 23. november 1908 som den yngste af 10, hvoraf de to dog døde som spæde. Far havde en god

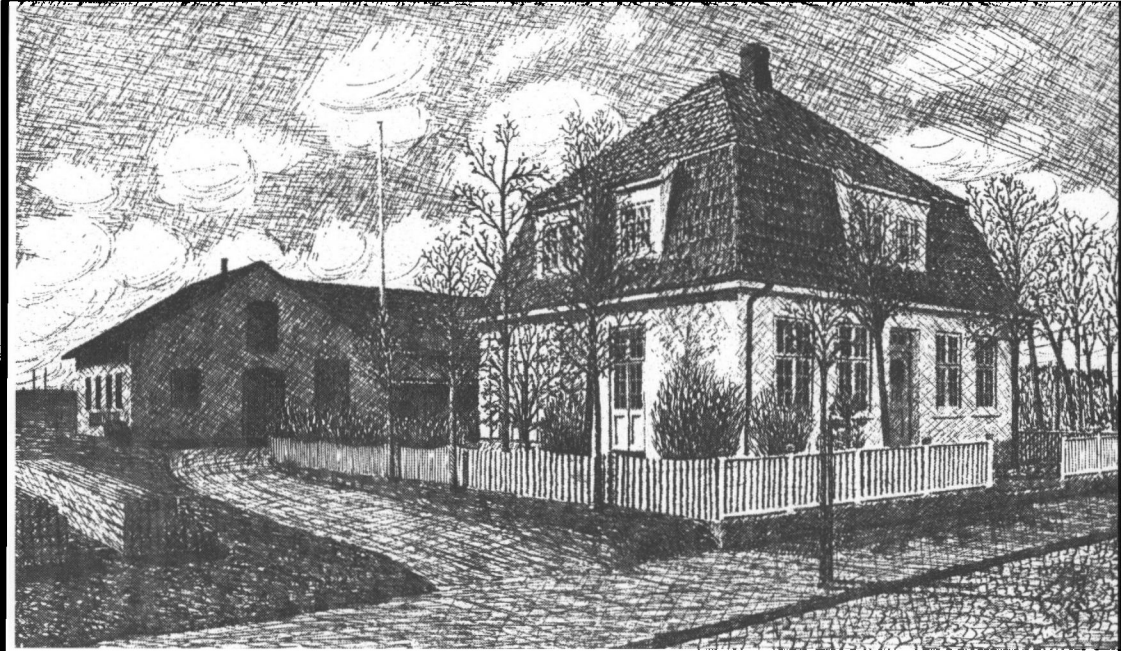
Min mor Maria Wilhelmine født Heil (1868-1949) og far, bygmester Carl Andreas Christensen (1864-1938) fotograferet ca. 1905 i deres pæne tøj. Foto i privateje.

forretning, underviste tømrerlærlinge på aftenskole, sad i perioder i kommunerådet og byggede egen villa samt værksted og lagerbygning. Han byggede bl.a. Centralhotellet, præstegården, dyrlæge Riis's hus i Søndergade foruden mange enfamiliehuse til gårdmænd, der flyttede til byen.

Vores hus

Jeg hørte i min barndom megen tale om det »gamle« hus og det »nye« hus, som vi flyttede ind i i april 1911. Det første, jeg husker om det nye hus, var bare tomme mure og vægge og huller i loftet, hvor man kom op ved hjælp af en stige, og så fik jeg at vide, at det man kunne kikke ned i, skulle blive til vore stuer og køkken. Deroppe på plankerne skulle vi sove. Mærkeligt!

Næste tydelige erindring må stamme fra tiden efter at vi var flyttet ind. Det var godt vejr, og jeg var fint klædt på med hollænderkyse, en broderet, hvid ting holdt sammen i nakken med rynkebånd og under hagen med silkesløjfe. Iøvrigt fint pyntet sad jeg i det, som man kaldte en sports-barnevogn, hvid med høje hjul og to stænger til at styre med. Neden for sædet var der en hylde til at sætte benene

Mit barndomshjem med tømrerværkstedet bagved. Tegnet af min bror Johannes Wilhelm («Wille») i 1929. Tegning i privateje.

på. Vi var inviteret hen for at besøge damen, der nu boede i »det gamle hus«.

De nye indvånere var forøvrigt det nye bestyrerpar, som skulle passe elektricitetsværket. Dette havde min far år 1900 selv bekostet og ladet bygge for en arv efter en gammel morbroder. Han havde selv passeret det ved siden af byggevirksomheden, men i 1904 solgte han det til kommunen, fordi folk ikke ville betale for elektriciteten, selv om den var indlagt. Før den tid brugte far petroleumsmotor til save og høvlefræser. Han har vel indset, at det var lidt halvfarligt i et værksted, der lå lige op til køkkenet og i et børnerigt hjem!

Far har været meget forudseende, da han byggede og anlagde elværket. For os børn hørte det med til hverdagen, at vi havde elektricitet. Først langt senere, da jeg kom hjemmefra, opdagede jeg, at det var ekstraordinært. Senere under krigen, da el blev meget stærkt rationeret, havde vi i køkkenet kun petroleum. Lampen hang på væggen bag køkkenbordet og havde en hank, så man kunne tage den med sig. Det var altså al den belysning, der var i køkkenet.

I den fine – den »køen« – stue var der en fin lysekrone med fire pærer med skærme af udfingret, mælkehvidt glas med rosa kant. I nævnte stue havde vi fået nye møbler. De var betrukket med lysegråt plys med indvævet mønster med gulligt islæt, meget fint, syntes vi.

Karakteristisk nok med én sofa, én lænestol og fire højryggede stole. Midt i stuen stod et ottekantet elmetræs bord, inddelt i striber, fint poleret, lavet af far selv. Desuden var der et buffetskab med glaslåger foroven og to låger forneden, også inddelt i felter, også lavet af far, men dette møbel var af mørkbejdset eg. Desuden var der selvfølgelig et konsolspejl helt til loftet. Jeg tror, at det var prestige at eje et sådant. Standere til potteplanter var der selvfølgelig også. Fra stuen førte en glasdør til haven. Stuen havde røde vægge og foran dobbeltdøren – også fornemt – hang røde portierer påmalet hvide margueritter. I hjørnet mellem dør og buffet var der en lille, rød, emaljeret kakkelovn.

Doppeltdøren førte ind til dagligstuen, som vi jo brugte mest, og som derfor følte mest hyggelig. Her var der også en sofa med tilhørende 6 stole i antik stil, et bord med udtræksplader, en kommode, et bogskab, en blomsterkrybbe i lys eg med udskåret bladmønster, også fra eget værksted. Mellem vinduerne var der et mindre konsolspejl og mors sybord med rørmønstol. Ved det andet vindue stod symaskinen, en trødemaskine, noget meget nymodens dengang.

Også i denne stue var der en emaljeret kakkelovn. Jeg tænker, at det var højeste luksus for mor at være fri for at pudse de sorte jernovne med ovnsværte. Det var et hestearbejde!

I dagligstuen sad vi om aftenen. Far læste avis, mor strikkede eller læste, og vi børn spillede kort eller læste. I skumringen sang vi ofte de danske sange. Om søndagen skrev mor i sin poesibog, hvis hun ikke var i kirke. Digtene må hun have fundet i Den blå Sangbog, i salmebogen, i avisen eller efter krigen i »Hus og Hjem«. Poesibogen fik hun i 1887, og hun skrev i den til 1934, og hun indførte foruden digte små dagbogsnotater om os, især om August, da han var i krig.

I køkkenet var der et fint komfur, og det skulle jo pudses engang imellem, men i det daglige kunne det klares med ovnbørsten efter at middagsmaden var lavet. Ved vinduet stod langbordet, hvor vi spiste til daglig. Der var en køkkenbuffet til kopper, smørebrikker, kander, knivtøj og kolonialvarer. Det fine porcelæn var i stuebuffeten, hvor der også var sølvbestik.

Ved siden af køkkenet var bryggerset med en gruekedel og pumpe til vand. Her i bryggerset foregik storvasken: Efter kogning i gruekedlen kom tøj et over i en zinkforet træbeholder med tilhørende trævugge. I denne blev tøj et med håndkraft vugget frem og tilbage i sæbe-

vandet. Disse vaskevugger kan nu ses på museer. Om vinteren blev tøjet tørret på loftet over tømmerladen. Én gang om ugen blev der varmet vand i gruekedlen til vask af familien. Den foregik i brygger-set i de store kar.

Desuden var der et spisekammer med udgravet kælderbund til sulesaltkarret. Spisekammeret fungerede, som de fleste steder, som fadebur med gryder, pottes og pander under bordpladen, hvorpå brødmaskinen stod. På hylder rundt omkring stod de daglige tallerkener og skåle foruden madvarer. Syltetøj og surt stod på de øverste hylder. Under bordpladen var der en lav hylde til mælkefade, hvori mælken blev hældt, så vi kunne skumme fløden.

Vi kunne enten købe mælk fra en hestetrukken mælkevogn, der kom forbi hver formiddag, eller fra gården lige overfor. Det bedste var, når de ovre på gården lige havde kærnet smør, for så kunne vi få helt frisk kærnemælk, og der kunne være små gryn af smør på. Det må have været under krigen, hvor de smugkærnedede. Der var jo afleveringspligt af mælk, og det var strafbart at kærne smør. Før og efter krigen var det nemlig mejerierne, der bearbejdede gårdenes mælk. Så fik de tilbage, hvad de havde brug for af smør og skummetmælk til grisene. Sødmælk til husholdningen beholdt de selv til eget brug.

Fra bryggeret kom man ud i gården, nej det var egentlig bare en kørevej, som omkransede vores have, der var omgærdet med hvidmalet stakit. Vejen var grusbelagt, så hestekøretøjer bekvemt kunne komme til tømmerlageret og værkstedet.

På den anden side af omtalte vej var køkkenhaven og tømmerpladsen, hvor tømmeret til bygninger blev tilvirket. Der var dengang ikke noget med præfabrikerede bygningsdele, så hele tagkonstruktioner samt døre og vinduer blev lavet henholdsvis på tømmerpladsen og i værkstedet.

Inden for stakittet var altså haven med rosenbed under køkken- og stuevindue, dernæst en grusgang og en halvmåneformet græsplæne omkranset af en grusgang. På den anden side af gangen var der et bed med jordbær, solbær, ribs, sirbuske og stauder i den nævnte rækkefølge, startende fra enden af huset ved køkkendøren. Bedet var afgrænset af en buksbomhæk og stakittet på den anden side. De to grusgange mødtes altså ved hushjørnerne. Mod øst på hver side af havedøren stod der to pæretræer. Op ad muren stod der ligeledes to blommetræer. Min mor var meget interesseret i haven.

Ud mod gaden var hoveddøren. Her var plantet to lindetræer ved hver side af indgangen. Gennem hoveddøren, der var smukt udskåret og med ruder i, kom man ind i entréen. Derfra førte døren til venstre til den fine stue. Lige over for hoveddøren var der en smuk vinkeltrappe med fint poleret gelænder og hvidmalede sidetremmer, også lavet af far. På denne vinkeltrappe havde vi en herlig leg, når vi blev sendt op for at gå i seng: Vi bumpede på vore haler ned, steg op igen og forestillede os, at vi var henholdsvis sol, måne og stjerne i op- og nedgang. Vi troede i vores uskyld, at vore forældre ikke kunne høre os, for vi blev ikke bremset i det foretagende. Denne leg gjorde os vel tilpas trætte, så vi selv fandt kanen.

Til højre for indgangen var døren til fars kontor, og lige ud var døren til køkkenet med et lille kikhul, så man kunne se, hvem der kom. Dette lille kikhul benyttede Jenny sig af, når hun kom hjem fra kontoret for at spise, for så spejdede hun efter, hvad middagen stod på. Var det noget med kanin eller hestekød gik hun direkte op på sit værelse.

Trappen førte op til 1. sal. Vi kaldte det bare loftet. Der var mansardtag, og derfor var der fire gode soveværelser. Desuden var der et godt siderum med to store dragkister og to almindelige lågkister til opbevaring af stadstøjet. Herinde stod også tøjrullen, en stor kasse fyldt med sten. Det var for os børn en stor fornøjelse, hvis vi fik lov til at sidde i kassen og blive vippet skiftevis op eller ned, mens rullestokkene blev omviklet med en ny forsyning af lagner, dynebetræk, duge o.s.v.

Herinde stod også stigen, der førte op til overloftet. Deroppe stod bl.a. modeller af tagkonstruktioner, som mine brødre August og Haise havde lavet som svendeprove. Her stod også min før omtalte sportsvogn.

Loftet var indrettet med vore forældres soveværelse i midten og et børneværelse til hver side. Drengene sov i det ene i en stor kasseseng, som der godt kunne være tre i. Mor havde vist altid den mindste hos sig. I det »nye« hus var det altså mig. Jenny boede i det andet børneværelse, som hun siden måtte dele med mig. Det fjerde værelse var først gæsteværelse med to enkelte senge, men det blev under krigen inddraget til børneværelse. Jeg kan huske, da jeg fik min egen seng. Det var den ene af dem fra gæsteværelset. Svenden havde et udmærket værelse ovre ved værkstedet.

De 6 af søskendeflokken ca. 1908. Fra venstre August, f. 1898, Hans («Haiese»), f. 1900, foran ham Carl Andreas («Calle»), f. 1906, Johannes Wilhelm («Wille»), f. 1904, foran ham Jenny Nikoline (Jenny), f. 1897 og yderst til højre Johanne Marie («Haie»), f. 1895. Foto i privateje.

Krigsårene

1. Verdenskrig bryder ud

Jeg husker tydeligt krigsudbruddet den 2. august 1914. Jeg stod sammen med far, der stod og talte med en nabo om noget, der hed krig, og som Kaiser Wilhelm ville have. Mens vi stod der, kom en stor dreng løbende, slående på en tromme, og han råbte ustandseligt: »Mobilmachung, alle kriegsfähigen Männer haben sich sofort zu melden«. Jeg, der kun var 5½ år gammel, forstod på de voksne, at der var noget frygteligt på færde. Denne form for meddelelse var nødvendig, for kun få havde telefon, og aviser havde mange ikke råd til at holde, eller de delte avisen med andre, så den kunne være daggammel, før folk fik den. Den stedlige myndighed, amtsforstanderen, fik meddelelsen pr. telegram direkte fra Berlin, og den skulle så gives videre »sofort«.

Systemet fungerede også, for næste dag afgik tog fra landsdelen til opsamling af alle våbenføre mænd, der skulle til diverse garnisonskaserne, iklædes uniformer og så videre til fronten.

Skolegang

Jeg kom i skole 1. april 1915, knap 6½ år gammel. Brødrene Calle og Wille tog mig med og afleverede mig i forrummet til klasseværelset til nogle store piger, der hjalp den betuttede lille nybegynder af med overtøjet. De lodsede mig ind i klasseværelset, hvor en strengt udseende lærerinde tog venligt imod mig og de andre nye elever.

Hun talte dansk til os den første dag. Men den næste dag havde hun til vores undren glemt det danske og talte kun tysk til os herefter. Jeg kan tydeligt huske min forbløffelse, for jeg vidste, at hun var sønderjyde og kom fra den nærliggende landsby Gestrup. I hjemmene talte vi sønderjysk, og de tyskfødte embedsmandsbørn snakkede også sønderjysk. Men der blev iblandet mange tyske ord under legen med dem f.eks. »Du er immer so gemein« (=gemen). Vi brugte mange ordsprog bl.a. »Ein Esel nennt sich immer erst zuerst«.

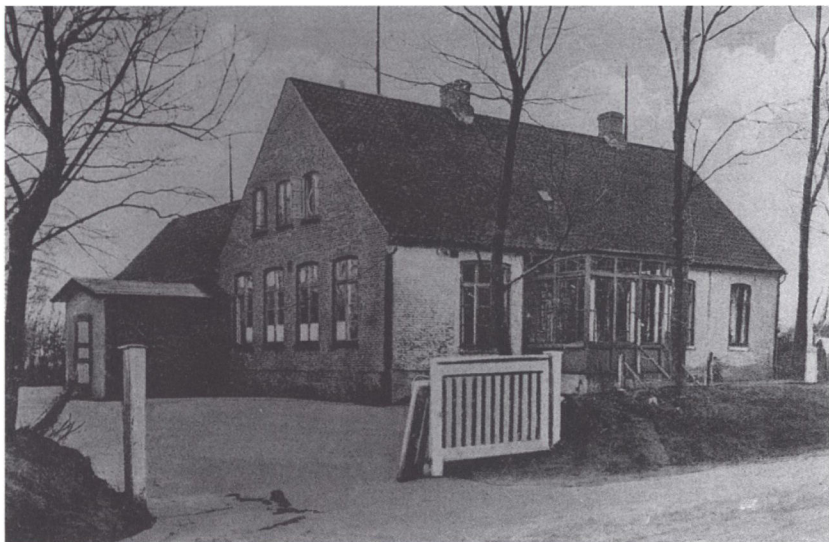
Vor første lærebog hed en fibel. Den var med billeder, hvor vi stavede os frem til, hvad ordene hed på tysk. Det var jo let nok – og dog en dag råbte en dreng, der blev holdt tilbage af andre drenge »Fräulein, ich kann nicht umkommen!« Hvortil vores lærerinde siger »Umkommen heisst sterben«. – Så lærte vi det.

Skolen havde to bygninger. I den gamle skole var der kun to klasseværelser og overlærerboligen. I den nye skolebygning, bygget 1907, var der også kun to klasseværelser samt en lærerbolig i plan hermed. På kvisten var der to værelser til lærerinden. Disse sidstnævnte blev efter Genforeningen anvendt til realklasserum. Den nye skolebygning havde nogenlunde store, lyse klasserum med stor tromlekakkelovn og stor brænde- og tørvekasse ved siden af. Her stod også en vandspand med et drikkekrus vedhængt. Ordensduksen sørgede for frisk vand fra pumpen i gården og andre for at fylde op i tørvekassen. Jeg mindes kun, at vi i 1. klasse kunne finde på at drikke af vandet fra spanden.

Parallelt med bygningen lå brændeskuret og klostetterne. Ud for bygningen var der en stor græsbeklædt plads til boldspil og et »Turngerät« til kropsovelser. Gymnastik fik vi først efter Genforeningen, og det foregik i en balsal i et af hotellerne og kun om vinteren. I sommerperioden måtte vi nøjes med diverse boldspil og med at slå svalereder og lignende i stativet.

I skolen ville man gerne gøre os krigsbegeistrede ved at animere os til at lege krig. Men det lykkedes nu ikke rigtig. Den sag var for

Toftlund gamle skole, bygget i 1878. Foto i Nørre-Rangstrup Lokalhistoriske Arkiv.

alvorlig og smertefuld. Mange af børnene havde en far eller en bror med i krigen, og nogle af dem faldt på slagmarken.

Fra de første år husker jeg kun spredte hændelser, men dog, at en søn fra nabogården var »faldet«, senere Peter »Doktor«, lægens søn, og vor overlærers søn, siden mors søstersøn fra Bredebro. Tit sad en pige med sorte sløjfer i håret i klassen og græd. Så vidste vi, at hun havde mistet en far eller en bror i krigen. Så skulle vi helst ikke tale til hende, for det var så frygtelig sørgeligt. De, der kom hjem på orlov, kunne jo fortælle om krigens gru. Skrive hjem om det var forbudt, og breve fra og til frontsoldaterne blev strengt censurerede.

Foruden overlæreren og frk. Schmidt, som havde 1. klasse, var der unge vikarer, som havde været ved fronten, og som kom hjem for at undervise som en slags rekreation efter et lazaretophold. Jeg kan huske, at jeg ved den tyske skoles ophør talte op, at jeg havde haft 22 forskellige lærere, siden jeg kom i skole. De udfyldte altså mangelen på lærere, og de var ikke indstillet på at være strikse og uddele straffe. Det havde Calle og Wille ellers erfaret, at deres ældre lærere var. Der vankede tit lussinger, og spanskrøret blev også hyppigt brugt. Navnlig én, fortalte Wille, havde et væmmeligt tag med at dreje en hårtot ved tindingen mellem to fingre. Men han blev så god og

Toftlund nye skole, bygget 1907. Foto i Nørre-Rangstrup Lokalhistoriske Arkiv.

medgørlig, da han efter at have været ved fronten og efter et lazaretophold igen skulle undervise.

Vi havde en virkelig god skolegang. Jeg mindes ikke, at det voldte besvær at lære det tyske sprog. Hjemme og med folk i byen talte vi kun sønderjysk. Vi skulle lære vers og digte udenad, og de store brødre øvede sig højlydt på deres digte og vers. Da hele familien sad samlet i samme rum, fik jeg tidligt hældt sproget ind i bevidstheden, og da jeg senere nåede så vidt selv at skulle lære det samme, var det mig så velkendt.

Brødrene var af princip uvenner med drengene fra Østergade, så da skolens overlærer foreslog de store skoleelever at lege krig, erklærede de Østergade krig. Den foregik bag baghaverne til Vestergade og Østergade. Pigerne skulle så være Røde Kors søstre, og nogle var af mødrene blevet forsynet med hvide forklæder, bredt hvidt armbånd og ditto pandebånd med påmalet rødt kors. Nødlazarettet var på græsplænen i en af haverne. Der kom bare ingen sårede, for drengene ville hellere slås på god, gængs facon. Det hele gik vist hurtigt i sig selv igen. Jeg mindes kun en gang, hvor jeg var nede i Østergade og så pigernes forsøg på at agere sygeplejersker.

Da det kneb med foder til hestene ved fronten, blev vi fra skolens side sat til at plukke løv i småskovene, i gærder og i buskadser. Jeg

fandt hurtigt ud af, at løv fra asketræer fyldte godt i sækkene. Løvet blev lagt til tørre på loftet over værkstedet og senere afleveret på skolen.

Vi skulle også samle brændenælder til tekstilindustrien. Dem kunne bønderkonerne bruge, d.v.s. de, der endnu havde vævestol i huset. Af brændenælderne kunne der væves netteldug. Hør dyrkede de også, og de vævede deraf deres fine linned og hørduge. I skolen fik vi udleveret plakater, hvor der var afbildet spiselige urter, som kunne bruges i en urteret. Der var også beskrevet, hvor på marker og grøftekanter, de kunne findes. Det havde vi børn allerede fundet ud af. I grøftekanter fandt vi »Surampher«, i skoven surkløver, bog og agern, røde tjørnebær, og bølgebladsknopper. Slåen kunne også spises, selv om de var lidt bitre.

Lege og fritid

Om sommeren fik vi lov til at lade vore to køer græsse i en lille skov med åben beplantning og græs i bunden. Den tilhørte vor genbo på gården. Mine brødre Carl og Wille skulle passe køerne. Jeg fulgte med, for der foregik altid en utrolig masse, hvor de to brødre var med deres venner, der fulgte dem i tykt og tyndt. De legede for det meste indianerlege, og køerne var deres vilde heste. Somme tider blev de også vilde af deres forsøg på at ride på dem. Det var jo ikke så nemt at få skikkelige køer til at agere heste, og drengene fik hårde knubs, når køerne tabte besindelsen og bæsedede af sted med dem. Min rolle i legen var at være squaw og stå bundet til en totempæl, fanget af fjendestammerne, eller hvad de ellers kunne finde på at sætte en »tøs« til.

En yndet leg foregik ved bækken i engen syd for gården. Der legede vi med sejlåde af træ, lavet i værkstedet. Haise havde, mens han endnu var hjemme, lavet en lille vandmølle. Den havde vi megen fornøjelse af. Eller vi fangede haletudser i lergraven og morede os med at sætte dem i store syltetøjsglas. En anden stilfærdig leg, der foregik hjemme på tømmerpladsen, var »Pik-Pak« eller »Stikke land af«, en meget gammel leg. Mellem to sten lagde man en pind, og man forsøgte så at slå pinden så langt væk som muligt. Derhenne satte man en pløk ned, den forsøgte modparten at vælte med en dolk skråt ind på pløkken, inden han skulle kaste sin pind. Den, der havde flest stående pløkke, havde vundet land.

De fire søstre fra ca. 1911. Fra venstre Anne Margrethe («Grethe»), f. 1892, Maria Wilhelmine («Misse»), som er forfatter til disse erindringer, Jenny og Haie. Foto i privateje.

Kartoffelavlén skulle vi tre yngste også tage os af. Først hyppe, siden grave kartoflerne op i kartoffelferien. Sådan hed efterårsferien

dengang, og den var det virkelig. Det var en kold omgang. Vi lå på sække og samlede op, mens en anden, gerne en af de ældre brødre, gravede op. Både vi og sækkene kunne godt blive gennemblødte, når regnen begyndte at sile ned. Så var det rart at komme hjem i det lune køkken, hvor der var ild på komfuret, og der vankede en fedtemad. Når kartoflerne var taget op, og når vejret var til det, brændte vi toppene, og de kartofler, der endnu var at finde, stegte vi på bålet. Det smagte herligt, selv om det kunne knibe med at få al den brændte skorpe af.

På efterårsdage, i mørkningen, havde vi en yndet gemmeleg, kaldet »Klapfut«. Den foregik i vor gades baghaver. Jeg har senere undret mig over, at vi ikke blev gennet af vejen, for det var en ret støjende leg. De to, der skulle finde banden, råbte ustandseligt »gib Signal«, de andre svarede med hyletoner. Hvis de blev genkendt, råbte man »Klapfut« og navnet, så gjaldt det om at komme først til det aftalte sted og banke Klapfut. Hvis den fundne ikke kom først, skulle han være finderens, og den anden måtte gemme sig.

Efterårets regn og blæst kunne nok jage os ind. Herinde havde vi megen fornøjelse af kortspil, såsom de letteste sorteper og rommy og de mere avancerede mausel, 66 og whist. Vi spillede de gængse brætspil som mølle, domino, ludo og skak. Det sidste holdt vi meget af, for vi fandt det meget spændende.

Vi havde et lysbilledapparat kaldet kinematograf. Billederne, der nemt kunne vises på vinduets hvide fortræksgardin, var på smalle, aflange glasplader, der blev stukket ind i apparatet, ét ad gangen. Jeg husker ikke, om der har været en fortsat handling, men vi syntes, at det var spændende, og nabobørnene måbede af betagelse. Der var sikkert ikke råd til legetøj der, for faderen, der i civil var postbud, var indkaldt fra krigens første dag, og han faldt forøvrigt i det sidste krigsår.

Om efteråret kom der postordrekataloger med ting og sager, bl.a. legetøj. Vi fik lov til at vælge julegaveønsker derfra. For drengenes vedkommende var det gerne noget med mekanik. En rigtig dampmaskine havde de og små kanoner, der kunne skyde med gule ærter og nedlægge en bataljon tinsoldater. Desuden husker jeg en kopi af et originalt krigsskib og en sparebøsse af form som en kanonbåd med øgenavnet »Dicke Bertha«.

Det må have været i 1916 efter Jyllands-slaget, som Dicke Bertha var med i, at der nødlandede en dobbeltdækker flyvemaskine på en

mark syd for vor tømmerlade. Der stimlede vi børn samt andre børn fra nabolaget straks sammen om den underbare (underfulde) maskine, som vi hidtil kun havde set i horisonten ude mod vest som en sort fugl. Det var en blæsende, frostkold dag, og jeg havde derfor en stor, lodden filthue på. Piloten har vel syntes, at jeg var påklædt til en flyvetur, for han spurgte mig, om jeg ville med. Jeg løb forskrækket min vej, det turde jeg skam ikke. Det har nok kun været en spøg fra hans side.

Sicherungsstelle Nord

I løbet af sommeren 1916 blev en garnison tysk militær anbragt i Nordslesvig for at bygge en befæstningslinie tværs over landet fra Skærbæk i vest til Haderslev i øst. I vor by Toftlund lå der en afdeling militær, som efter at have bygget sig baraklejlige byggede »Unterstande«, solidt støbte rum halvt under jordsmonnet. Der lå en lige syd for vejen, hvor vi boede, og en på hver side lidt længere væk, men ikke længere borte, end at vi sagtens kunne nå dem på vore inspektions-togter.

Befolkningen fik ikke noget at vide om formålet med disse betonklodser, men troede dog ikke på, at det bare var en øvelse, og rygtet gik, at befolkningen i tilfælde af fjendtligt angreb nordfra skulle evakueres til Mecklenburg.

Mellem disse Unterstande gik der tipvogne på skinner. Tipvognene var til daglig trukket af heste med tipkærren fyldt med støbemateriale. Om søndagen, hvor vi vidste, at vagten tog bevogtningen let, var det en herlig leg at skubbe tipvognen op på det højeste punkt. Brødrene med venner satte sig på randen af tippeladet, og jeg fik lov til at sidde i bunden, og så gik det ellers, hu hej ned ad bakken i fuld fart! Men en dag gik det galt, for på farten nedad kom et hold drenge også på tipvogn imod os, vi ramlede sammen. Det lykkedes drengene at springe af i farten, men netop på den tur havde jeg insistert på, at jeg også ville sidde oppe på kanten. Ved sammenstødet faldt jeg ned mellem de to vogne tværs over skinnerne, og drengene skreg: »Skynd dig at komme ud, vagten kommer!« Jeg skreg »jeg kan slet ikke«. Det kunne jeg altså ikke, og da vagten så, at der virkelig var sket noget, drejede han hastigt om og forsvandt. Han kunne jo straffes for ikke at have passet sin vagt og måske blive sendt til fronten. Det var til stor lettelse for drengene, der jo nødig ville »verhaftes« og sættes i

*Maria Wilhelmine
(»Misse«) foto-
graferet 1918.
Foto i privateje.*

kachotten. Men de måtte jo hjem for at hente vor legevogn til at køre mig hjem i, for jeg kunne hverken stå eller gå. Calle og Wille var meget nedtrykte, og storebroder August sagde til dem »Kom med over i værkstedet, så skal I få nogle klø!« Tænk, det skulle de have for min skyld! Jeg var imponeret. Hvad far og mor sagde til hændelsen, kan jeg slet ikke huske.

Der blev sendt bud til doktoren, der havde ord for at være dygtig til at sætte benbrud sammen. Der var ikke noget, der hed røntgen dengang. Lårbenet var brækket lige over knæet, og jeg blev lagt i stræk. Det var noget med lodder og trisser, og så kunne jeg bare ligge

der og gro sammen. Jeg fik heldigvis ikke mén af bruddet. Jeg var blevet anbragt i dagligstuen i en jernseng, som var velegnet til trisseværket. Der skulle jeg så ligge i 6 uger, og jeg havde det såmænd meget godt. Fars kontor var beslaglagt af en officer, så kontoret var forlagt til dagligstuen. Jeg kunne derfor følge med i, hvad der skete. Folk, der kom for at betale regninger, gav mig gerne en lille skilling. Calle og Wille sørgede for at skaffe mig bøger fra skolen. Det var mest billedbøger med stor tekst. Jeg fyldte 8 år, mens jeg lå der, men læse kunne jeg da heldigvis.

August som soldat

Det var også, mens jeg lå der, at August lige fyldte 18 år. En dag sad han nedtrykt ved bordet og blev kræset for af mor med nybagte knepkager. Vi spiste ellers i køkkenet. Han var blevet indkaldt til militærtjeneste. Hvem det var værst for, er ikke godt at sige: den arme dreng eller den stakkels mor, der skulle sende sin søn i krig.

Efter en kort rekruttid ved ulanerne i Berlin kom August i pinsen 1917 til fronten ved Rheims. Her foregik det store slag på Vestfronten. De unge rekrutter blev brugt som stafetter, sendt fra hovedkvarteret ud i forreste frontlinie med besked til derværende befalingsmænd om situationen eller eventuelt nye ordrer.

Dette ved jeg fra anden side, for selv ville han ikke tale om livet ved fronten, når han var hjemme på orlov. Det var han to gange, første gang fra 11. februar til 25. februar 1918. Når Calle og Wille spurgte om soldaterlivet, svarede han barskt: »De æ itt lissom nær I leghe krig, hold saa kæft«! Oplevelserne må have præget ham i meget høj grad, for han blev tidligt ældet og måtte sælge tømrerforretningen til sine to svende.

Inden han kom hjem på orlov, skulle han være »entlaust« på en aflusningsinstitution, men der var stadig rigeligt med lus at dele ud til brødrene, som sov sammen med ham i den store seng. De sad sammen om aftenen og knækkede lus foran kakkellovnen, og August belærte brødrene om at se godt efter i sømfolderne, for der sad æggen. Det har sikkert været en sand lise for frontsoldaten at sidde ved hjemmets arne med familien omkring sig og udrydde de plagsomme udyr.

August kom efter sin orlov tilbage til fronten lige ved forårsoffensiven fra 21. marts til 3. april ved Somme, men blev såret i venstre hånd

*August som soldat
1917. Foto i
privateje.*

17. april. Han kom på lazaret i Westphalen (Alfeld an d. Leine) 21. april til 22. maj. Han kom så hjem på rekreation og prøvede at komme over grænsen til Danmark, men blev fanget af grænsevagterne. Det var en alvorlig sag, for »Fahnenflucht« betød dødsstraf. Han blev sendt i krigsfængslet i Spandau ved Berlin. Forinden havde politisol-dater været hos os og forlangt soldateruniformen udleveret. Den var gemt godt af vejen i hulrummet mellem to af loftsværelserne.

Haise skulle have været på session i 1917, men det var lykkedes ham at komme over grænsen. Mor har skrevet et afskedsvers til ham

i sin poesibog 9. august 1917. Da hans navn blev råbt op på sessionen, blev der svaret af de tilstedeværende: »Er ist nach Dänemark gelaufen um Butter zu holen und ist nicht wieder gekommen«. I Danmark var han blevet vel modtaget af en kreds af danskere, som tog sig af de flygtende sønderjyder og sørgede for, at de kom på højskole, hvor de fik befæstet deres danskkundskaber, og senere hjalp de dem med at få arbejde. Haise skrev hjem under pseudonymet Ude Pedersen, for at han ikke skulle blive opsporet, hvis han skrev under sit rigtige navn.

Det lykkedes altså ikke for August at flygte, og vi gik derhjemme med bange anelser om hans videre skæbne. Men det viste sig snart, at den tyske armé var svækket, og oprør i hæren begyndte indefra med Arbeiter- und Soldatenräte. De startedes i Kiel af tyske marine-soldater i begyndelsen af november 1918, og oprøret bredte sig hurtigt sydpå, hvor oprørerne lukkede krigsfangerne ud af fængslerne. Det gjaldt også det store Spandaufængsel, hvor August og andre fanger, der skulle nordpå, skyndsomst hængte sig uden på de allerede fyldte tog. Han kom til Toftlund den 11. november, våbenstilstandsdagen.

Men 8. januar 1919 måtte August rømme til Danmark på grund af indkaldelsesordre; for årgang 98 skulle melde sig til vagttjeneste i Berlin. I Danmark kom han på en højskole.

Soldater og fanger

Det må have været en svær belastning for byen at have alle de soldater liggende. Der blev bygget baraklejre til dem, dels ved egen indsats, dels ved hjælp af byens håndværkere. Haise blev tilkaldt for at tømre sengesteder i barakkerne. På genboens gårdsplads var der opstillet en såkaldt gullaschkanon, en kæmpe gruekedel, hvori dagens varme ret til soldaterne blev kogt. Det var kålroe- eller kartoffelsuppe med godt med nudler i og meget lidt kød. Drengene fik sommetider en skål suppe med.

Til officererne blev der beslaglagt passende boliger hos byens borgere. Vi havde en Hauptmann anbragt i fars kontor. En af dem var fra det af tyskerne okkuperede franske Alsace/Elsass og forstod vort problem dansk-tysk og vi hans. Han holdt af at komme ind til os om aftenen, og han læste fransk med Jenny. Det havde hun god nytte af senere. Vi havde forskellige officerer boende, men én husker jeg bedst.

Lorche hed han. Når han havde været på orlov i Berlin havde han en eventyrbog med til mig hver gang: »Grimms Märchen« og »Tausend und eine Nacht«, indbundet og fint illustreret, men trods alt krigsudgaver. Det kunne også hænde, at disse officerer, der boede hos os, gav mor et »Kommisbrot«, et ret lyst rugbrød, til husholdningen.

Foruden det tyske militær kom der også russiske krigsfanger. De var mest anbragt på gårdenes staldkamre og høløfter, og de hjalp til ved landbruget, hvor manden eller karlene jo var indkaldte. De var altid under bevogtning. Fangerne fik også deres kost på gårdene.

En afdeling fanger var en kold vinterdag sat til at save træstammer i vores savlade. Da kom far ind i køkkenet og hentede en kedel kogende vand, som vagten og fangerne fik hældt i deres lommelærker. Vodka eller lignende havde de formodentlig selv. Vi andre inde i huset fik strenge påbud om ikke at sladre om dette, for det var strengt forbudt at tale med og omgås fangerne, og vagten kunne risikere at blive sendt til fronten.

Det må have været ved denne tid, at byens borgere skulle have pas, når de skulle uden for bygrænsen. Her var opstillet patruljevagt. Her skete tidligt en vintermorgen en tragisk hændelse, idet en slagter, der var hjemme på orlov, skulle ud på landet for at slagte, og så blev han skudt ned af vagten. Han stod nemlig ikke af cyklen, men rakte blot sit pas frem. Det vakte stor bestyrtelse og medfølelse med de efterladte, at han skulle omkomme hjemme på orlov og ude i et fredeligt ærinde.

Varemangel under krigen

Vi forstod ikke meget af, hvad der foregik, men restriktioner og rationering mærkede vi. Fra april 1915, da jeg kom i skole, gik det stærkt med hændelser, restriktioner og rationering. Nu var knapheden på alle fødevarer og på beklædning særdeles mærkbar. For os tre yngste gik det nogenlunde ved indbyrdes bytning med mors søskendebørns tøj og med omsyning. Det var værre for søstrene Grethe, Jenny og Haie. Sidstnævnte tjente hos gårdejere, og hun fik i hvert fald god kost, og hendes solide førkrigstøj måtte holde, til hun 1. maj 1919 kom i huset hos en manufakturhandler i byen. Der kunne hun få sin løn omsat i stoffer – endda gode førkrigsvarer – både til sig selv og til Jenny.

Jenny var flink til at sy på mors trædesymaskine. Mønstrene ridse-

de hun ud af Bayers Schnittmode. Det så indviklet ud, syntes jeg. Hun syede bl.a. en fin fløjlsfrakke til mig, og hun købte en matroshat, der passede til, og så blev jeg altså fotograferet. Jo, der blev gjort stads af lillesøster!

Far havde, vist som betaling for noget arbejde, fået en sæk uld og en spinderok. Ulden kartede og spandt mor. Vi børn hjalp med at vinde garn, somme tider fik vi det i vældig urede, så det var mere sikkert at sætte os til at trævle slidte striktrøjer op. Det bedste af garnet blev strikket igen til sokker eller til forfødning af samme. Det slidte garn blev lagt under sålbælægningen til hjemmeskoene, kaldet »pusser«. Sålerne blev syet på mors symaskine af mange lag stof fra kasserede arbejdstømmerbukser, overdelen af »pusserne« var gerne strikket af det optrevlede garn, eller vi kunne være heldige at finde en pæn rest i kludeposen. En pige i min klasse havde altid nogle flotte »pusser« med plysoverdel, men hendes far var møbelpolstrer, så hun kunne sagtens.

Vi gik mest i træsko og i fedtlæderstøvler om vinteren. Dem blev der sat træbunde i, når sålerne var slidt op. Det var vist udmærket, for jeg mindes ikke, at vi måtte holde op med at løbe på skøjter af den grund. Det var vores største fornøjelse om vinteren. Der var en mose i nærheden af hjemmet, og vi vidste nøje, hvor meget frost, der skulle til, før isen kunne bære. Til tider kunne der være så meget vand i engene syd for byens skov- og parkanlæg, at vi også kunne løbe på skøjter der. Så legede vi tagfat, skøjtede kædeløb eller parløb. Byens børn var, som man så ofte hører, delt i to lejre, dem fra Østergade og så os fra Vestergade. Dem fra øst havde værsgo at holde sig fra vor isbane i mosen, mens vi mærkelig nok kunne enes om at være sammen nede i engene, men de lå nu også midtvejs, så vi følte vel, at vi havde lige ret. Det har sikkert været fornøjeligt at mødes med de andre i fælles fredelig leg og ikke som for drengenes vedkommende i strid og slagsmål.

Jeg havde arvet nogle dejlige, lange fedtlæderstøvler af kusine Hanna Heil. Hun var enebarn, så det var gode sager, der kom derfra. Jeg må have fået dem, da jeg var kommet i skole, for jeg prøvede at sove med dem på, fordi det tog så lang tid at snøre dem om morgenen. Men mor opdagede det, og så kom de af i en fart. Jeg havde ellers holdt dem pænt uden for dynen! Det var en brat opvågning, men det var alligevel en lettelse at komme af med dem.

Alle varer var rationerede, især fødevarer, alt skulle gå til fronten.

Da der ikke var nogen spædbørn i vor familie, havde vi ingen ret til mælk. Smør og fedt var strengt rationeret, så derfor købte far to køer og en gris, og han tømrede en interimistisk stald i den ene ende af laden, hvor vi i forvejen havde et bur til høns. Under buret var der plads til grisen. Hønsene kom op i buret ad en rigtig hønsestige ude fra hønsegården, der var indhegnet med et mandshøjt hønset. Når køkkenhaven var afhøstet, løb de frit omkring. Desuden havde far lejet en mark i nærheden til kartoffeldyrkning og en eng syd for byen til høslæt.

Takket være de to køer havde vi dog mælk, som vi egentlig havde strenge ordrer til under strafansvar at aflevere en vis del af. Når gardarmen med pikkelhuen kom og mindede os om afleveringspligten, fik han at vide, at de var »sene«, hvilket betyder, at de var med kalv og derfor ikke giver mælk. Med den besked gik han, og jeg mindes ikke, at vi fik bøder eller ordrer om at aflevere mælk.

Mor malkede køerne. Mælken blev hældt op i store fade, der stod på den nederste hylde i spisekammerets kælderdel, hvor sulekarret stod på gulvet. Når fløden dagen efter opsætningen havde sat sig, blev den skummet over i en lerkrukke og stillet til syring på en lun plads ved siden af komfuret. Når det var sket, hældtes det hele i smørkærnen, en cylinderformet træbeholder med tilhørende kærnstav. Denne stampede man nu op og ned, indtil flødefedt havde samlet sig i klumper, og det blev så samlet op af kærnen med en hulske. Smørret, som det nu var blevet til, blev æltet og pænt formet og var så klar til brug. Vædsken, der blev tilbage, var den dejligste kærnemælk med små smørgryn i. Smørkærnen var lavet af morbror Niels Heil, der var bødker og boede i Højer.

Knapheden på fødevarer var meget stor, og vi hørte tit forældrene tale om, at denne eller hin i byen eller i omegnen var død af underernæring. Det kunne dreje sig om en familiefar, der var over den værnepligtige alder, eller om en enlig mor. Jeg vidste knap nok, hvad underernæring betød, men jeg kendte svindsot, også kaldet tæring, og kirtelsyge. Begge former for den frygtelige tuberkulose krævede sine ofre i den ernæringssvækkede befolkning. For at undgå smittefare af den dengang meget udbredte tuberkulose, var befolkningen blevet belært om, at pinlig hygiejne og effektiv rengøring var nødvendig. Det gjaldt især for hjem, hvor der var smittede familiemedlemmer, men også i almindelighed fulgte folk rådene om hygiejne og var meget propre. Det fik de unge piger i landsdelen fordel af, når de søgte

huslige stillinger i »Det gamle Land«, for de var meget eftertragtede, da de var kendt for deres properhed.

Hjemme var vi som regel 6 personer i husholdningen, deraf 4 hjemmeboende børn. August og Haise var først lærlinge hos far, men afsluttede deres læretid i omegnsbyerne Rødding og Jels, men de var ofte hjemme, fordi byggeriet gik rent i stå. Far havde heller ikke mere nogen svend eller nogen anden lærling, men måtte nøjes med reparationer eller snedkerarbejde.

Æg havde vi jo også fra hønsene. Det var ikke dårligt. Det var det derimod med alle kornprodukter og med alle udenlandske varer. Savnet af den elskede kaffetår hjalp man sig fra ved at riste korn, vistnok bygkorn i en dertil indrettet gryde over komfurild. Det gav en skrækkelig osende røg fra sig. Jenny kom forfærdet hjem en dag, da mor stod og ristede »kaffebønner«, og sagde, at det kunne lugtes langt hen ad gaden. Hun, der var ansat på amtsforstanderkontoret, den højeste myndighed i Haderslev Vesteramt, følte sig medansvarlig for hvad vi sådan gik og lavede, og det var noget nær en dødssynd at øde de gode gryd til noget så formasteligt som »kaffeersatz«.

En anden gang kom vi også i klemme med det gode brødkorn. Far havde fået en pose rugkerner som betaling for noget reparationsarbejde. Men da det var et strafbart betalingsmiddel, kunne vi ikke få det malet på den nærliggende Vestermølle, så mor kogte kernerne, malede dem gennem kødmaskinen og bagte brød af dem. Selv om vi var sultne, kan jeg huske, at vi syntes, at det ikke smagte godt. Brødrene, der var i voksealderen, var konstant sultne og kom ofte ind og tiggede om en fedtemad. Når jeg så også gerne ville have en, fik jeg at vide, at det behøvede jeg ikke, for jeg var jo ikke så stor, og jeg blev også ved med at være den mindste og mest spinkle af søskendeflokken.

Brødet var strengt rationeret. En gang om ugen var der brøddelivery fra en mel- og grynforretning. Det var drengenes job at hente det. De var flinke og sikkert også snedige til at møve sig frem i køen, så vi fik vores ration. Men en dag glippede det for dem, og de kom tomhændede hjem. Da græd mor, smed rationeringsmærkerne hen ad bordet og udbrød »Va ska æ da med di skidde mærker, nær æ itt ka fo noe fo dem, om o æ haer æ pæng.«

Det må have været svært at være husmor under de forhold, og så var vi endda heldigt stillet med de to køer og en gris.

Af selvdøde svin kogte vi sæbe. Det foregik i gruekedlen ved at tilsætte soda og glycerin til det smeltede fedt. Det lugtede fælt, og jeg

Tømrerværkstedet, som det så ud omkring 1940. Til venstre med kasket min bror August, i forgrunden sønnen Carl og i baggrunden en svend. Foto i privateje.

mindes kun, at det blev gjort én gang hos os. Genbogårdens gruekedel var meget større, så det foregik nok derovre. Sæben var god nok. Bønderkonerne kappedes om at lave den bedste, hvide sæbe. Den blev efter kogningen skåret ud i stænger og brugt til kogevaske. Mindre stykker blev skåret ud til håndsæbe. Den kunne købes, men bestod mest af savsmuld og sand tilsat tinktur eller »Ersatz« af ukendt art.

Savsmuld kunne også af bagerne bruges til at strø bagepladerne med. En af byens bagere blev engang afsløret for at have strakt hvedemelet med savsmuld. Det fik han nu alligevel en bøde for, men undgik da kachotten. En bager kunne man jo ikke undvære, for den anden var i krig.

Ølbrygningen blev genoptaget. Den havde de store gårde altid foretaget, men den blev nu helt nødvendig, og humlen groede frodigt ude på landet. Tobak kunne efterhånden slet ikke fås, og far, der ellers røg meget pibe, prøvede i sin fortvivlelse at tygge ingefær. Kvinder blev opfordret til at strikke sokker, trøjer og huer til soldaterne. Fra den tid stammer elefanthuen, der var god under

hjelmen i den russiske vinter. Men det blev ikke til meget strikning på vores egn, for der var næsten ingen fåreavl. Ude i Vestslesvig, hvor de havde den, kunne man nok selv bruge det, som de ikke skulle aflevere.

Fra 1917 blev rationering endnu strammere, og der blev lukket for el til privat brug. I stedet brugte vi petroleum, så vidt det kunne fås, og karbid, som osede frygteligt, når det blev slukket. Koks og brikketter slap også op. Vi kunne købe tørv hos bønderne. Affaldstræ og spåner havde vi på værkstedet. Det betød, at vi mest opholdt os i køkkenet, hvor der var varme på komfuret. Når det blev koldt om fødderne, dansede Jenny og jeg os til varmen.

Befolkningen skulle aflevere alt, hvad de havde af kobbering og gammelt jern til våbenindustrien. Guldsmykker indsamledes også, og som kvittering fik man udleveret en jernring vedhæftet en mærkat, hvorpå der stod »Gold gab ich für Eisen«.

Slagtning

Når grisen var stor nok, skulle der søges om tilladelse til slagtning. Den fik man med ordre om at en vis del skulle afleveres til det offentlige. Slagtningen foregik tidligt om morgenen af en hjemmeslagter fra landet. Når vi børn stod op og skulle i skole, hang grisen allerede sprættet op derovre på stigen ved laden, og mor stod og rørte i blodet, der ikke måtte størkne, før der var kommet gryn i. Derpå blev det fyldt på tarme og resten i buddingeforme for at koges. Når vi kom hjem fra skole, lugtede hele huset af disse blodpølser samt af flæsk, der blev smeltet af til fedt, og det kom der herlige fedtegrever ud af; det var lige noget for de sultne drenge. Søster Jenny og jeg syntes, at det var kvalmende med al den fedtdunst. På selve slagtedagen fik vi gerne sortsuppe kogt på griseben, tilsat noget af det føromtalte blod. Andendagen stod middagen på blodpølse stegt på panden med flæsketerninger tilsat sirup. Flæsketerningerne fik vi også til store kogte rismelboller, »klumper«, vist en speciel vestslesvigsk ret fra mors hjemegn. Jeg mindes ikke, at vi fik medister.

Vi skulle aflevere kød, og den ene ryghalvdel blev også afleveret. Men skinke, sideflæsk og bovben kom da i saltkarret til senere rygning. Ribbenstegen og karbonadestykket kom i eddike i høje lerkrukker, som blev smeltet til med fedt. Julestegen var reddet.

Jul

Det var værre med julebagningen. Lidt småkager skulle vi da have, men hvedemel var der ikke meget af, smør kunne ikke undværes til bagning, og margarine fandtes ikke under krigen, så vi ledte efter opskrifter, hvor der ikke skulle bruges smør og kun få æg. I stedet for mandler brugte vi nødder, som vi børn plukkede på strejfture langs marker og hegn. Svinefedtet var redningen, for det kunne bruges både til stegning og til bagning af de specielle fedtnødder (Schmalznüsse – fedtkager), der skulle ganske vist kakao i, men det var vi nødt til at se stort på. Jeg kan huske et år op mod jul, hvor Wille med far var på arbejde på Sandetgård, og de kom hjem med klejner. Oh, salighed, hvilken fryd – indtil vi satte tænderne i dem; de var kogt i fåretælle, og selv for vores lidet forvænte munde smagte de nu for stygt.

En festlig og hyggelig jul havde vi nu alligevel trods trange tider. Fra genbogården købte vi gerne en hare. Det var juleaftensmaden. Det var jo noget ganske særligt at få middagsmad om aftenen, og det gjorde sit til, at det var noget usædvanligt og højtideligt. Til daglig fik vi middag kl. 12. Det hed »unnen« på sønderjysk, men juleaftensdag fik vi æbleskiver til unnen, derefter gik far og drengene over i værkstedet for at rydde op og samle træaffald og spåner ind til komfurbrænde. Bagefter skulle drengene pudse alt fodtøjet og hjælpe Jenny og mig med at skrælle kartofler. Det var noget særligt, for til hverdag fik vi pillekartofler. Pyntning af stuerne kendte man ikke noget til den gang. Før jul havde vi klippet kræmmerhuse og kurve og foldet jakobstiger af glanspapir til juletræet.

Julemaden spiste vi i dagligstuen – til daglig spiste vi ved køkkenets langbord, og nu var stuebordet trukket ud i sin fulde længde med hvid dug på og det fine spisestel. Far og mor sad for hver sin bordende. Før spisningen læste mor juleevangeliet af sin danske bibel, men bordbønnen, der fulgte efter, var på tysk. Den lød således: Komm lieber Jesus, sei unser Gast und segne, was du uns bescheret hast! Det lyder måske besynderligt med denne blanding af dansk og tysk, men det faldt ganske naturligt dengang. Så spiste vi altså harestegen med rødkål og hvide kartofler. Bagefter fik vi rombudding. Rom kunne vi få ret længe. Det fremstilledes i Flensborg. Jeg mindes ikke, at vi genoptog skikken med rombudding efter krigen. Da var den jo blevet så dyr, for nu kom der rigtig dyrtid mest på grund af varemangel.

Efter maden og opvasken pyntede far og mor juletræet færdigt, påbegyndt af mor om eftermiddagen. Det stod i den fine stue, hvor det var os strengt forbudt at komme ind, før der blev kaldt på os. Imens sad vi spændt i køkkenet og ventede, indtil vi hørte hoveddøren smække i. Så sagde August: »Så nu gik julemanden«, og nu blev vi kaldt ind i den fine stue, og der strålede juletræet i al sin glans, og det fine tæppe var dækket med gaver, anbragt særskilt til hver enkelt af os. Men først sang vi julesalmer, og det var igen både danske og tyske. Både far og mor havde jo også gået i tysk skole, men religionstimerne foregik endnu i deres barndom på dansk.

Afstemning og Genforening

Oprør – våbenstilstand

Som nævnt var oprøret i Kiel startet i november 1918, og det bredte sig hurtigt. Flugten fra krigen var begyndt. Arbejder- og soldaterrådet havde også lavet oprør i Toflund, hvor de rev epauletter af officerer, men mere skete der vist ikke her.

Den 11.11.1918 kom Jenny hjem og kundgjorde, at krigen var sluttet kl. 11, og at kejser Wilhelm var flygtet til Holland et par dage før. Det fik vi først at vide nu, for censuren var meget streng. Vi vidste heller ikke, at krigens afslutning var så nær.

Det må have været en uhyre lettelse for byen at komme af med den militære garnison. Men nu kom der en svær opbygningstid for både bønder og håndværkere, alt var jo blevet forsømt i krigsårene. Vareknapheden var stadig stor. Nu hørte vi forældrene og andre tale om § 5 og afstemning.

Skolen stadig tysk

Skolen fungerede stadig som tysk skole. I skolen havde vi kun lært tysk historie, og det forekom mig, at vi mest hørte om kejser Wilhelm, Herrscher des Vaterlandes. På hans fødselsdag 27. januar skulle vi møde fint pyntede og i hvert fald med rene forklæder og sløjfe i håret, og så sang vi »Der Kaiser ist ein lieber Mann, er wohnet in Berlin, und wär es nicht so weit von hier, so ging ich heut noch hin«.

Men i januar 1919 må jeg have følt, at det ligesom ikke gjaldt mere, for jeg blev hjemme, og på mors forespørgsel, om jeg ikke skulle i skole, sagde jeg: »Nej, for det er Kaisers fødselsdag«. Så så hun til-

freds ud. Det var min lille private afsked med »der Kaiser«. Det ville ikke være blevet tolereret af skolen året før, men nu var alt åbenbart forvirring, for jeg fik ingen bebrejdelser fra lærerens side.

På det tidspunkt havde vi endnu tyske lærere, og den gamle, dygtige, men strikse overlærer Ravnsgaard fungerede også endnu både med lussinger og med undervisning. Jeg husker, at en dag, hvor vi små elever undtagelsesvis skulle have time hos ham, kom de store piger ind og fjernede en træstang bag tavlen. Den skulle han i hvert fald ikke slå med. Der skete os nu ikke noget, selv om han var bøs og bister. Han underviste kun i de ældste klasser og var efter brødrenes udsagn flink, bare de kunne deres lektier. Men de tungnemme havde det ikke let, og der kunne både vanke lussinger og hånsord som »Dumm geboren und nichts zugelernt«.

Calle kom i en privat realskole i Agerskov, oprettet af den daværende præst. Til skolen kom han med amtsbanen, og som skolebørn er, lavede de en vældig ballade i toget, men konduktøren så gennem fingrene med drengenes løjer, og når der var tyske officerer med, og dem kunne han ikke udstå, sendte han drengene ind i deres kupé og anbefalede ungerne at »lau regte moi radau!«. Det var så den private krig.

Skolen i Agerskov blev nu nedlagt, og Calle gik sit sidste skoleår i Toftlund Skole. Det kedede ham bravt. Han kunne være kommet i en nyoprettet dansk skole i Løgumkloster, hvor han kunne have taget præliminæreksamen, men trafikmæssigt var det for besværligt og navnlig for dyrt, så derfor blev han sendt i Toftlund Skole og kom derefter i tømrerlære hos far.

Feriebarn

Som sagt kom der en trang tid, for meget skulle rettes op efter krigens forsømmelser på grund af mændenes fravær. Varemangelen var stadig stor, især tekstilmangelen, så der var indvævet papir i det meste. Netteldug var ikke det værste: Man havde genoptaget almuens kendskab til at væve brændenælder. Nu kom inflationen til og gjorde alt vanskeligt.

Fra dansk side, »i det gamle land« som vi sagde, blev der gjort en stor indsats. Blandt andet sørgede man for, at sønderjyske børn kunne komme på ophold i Danmark. Mor mente ikke, at vi kunne komme i betragtning, men Jenny afgjorde det ved at sige, at jeg trængte sådan

Fra opholdet som feriebarnd på Falster 1919. Misse (yderst til højre) er fotograferet ved besøget på gården i nabobyen. Foto i privateje.

til nye sko, som slet ikke var til at købe endnu, og vi kunne da bare sende værtsfolkene penge til skoene.

Jeg blev feriebarnd hos en parcellist på Falster, hvor der var en jævnaldrende pige. Jeg blev meget forkælet og blev vist frem for undrende naboer, og jeg blev inviteret på en gård i nabobyen. Der tjente en anden datter af parcellisten. Jeg overnattede på gården, og da jeg blev fulgt i seng af gårdmandskonen, som ville have mig til at bede Fader- vor, så græd jeg, for jeg kunne kun »Vaterunser«. Det fik jeg så lov til at bede. Hjemme sagde vi: »Nu lukker sig mit øje« som aftenbøn i stedet for Fadervor. Jeg var bange for, at hun ville blive vred over, at jeg kun kunne den på tysk, for jeg var jo et dansk barn! Men som nævnt før var dansk-tysk tale for os så ligetil, så vi derhjemme ikke tænkte over, om vi talte eller læste det ene eller det andet.

Nå, men jeg blev vist om på gårdene, for alle ville se det her sønderjyske feriebarnd, og de roste min fine kjole, som jeg sagde, var syet af mormors skørt. Det var af fint, uldent, lilla klæde, og Jenny havde broderet et smukt motiv på bærestykket. For os var »skørt« betegnelse for en nederdel, men for dem var det »underskørt«, så de var meget imponeret og drøftede indbyrdes, om jeg var et herskabsbarnd.

Hos husmanden havde jeg det godt. De boede meget primitivt. Køkkendøren førte direkte ud til hønsegården, så når døren stod åben, kom hønsene ind, men det generede mig ikke, selv om jeg syn-

tes, at det var mærkeligt. De prøvede da også at holde døren lukket, for det lugtede jo. At sove på halm bare med et lagen over var jo også nyt og mærkeligt. Værtsfolkene var rare, men den jævnaldrende pige husker jeg ikke meget om. Jeg fik lært at cykle derovre. Vi var da også en tur i den nærmeste købstad for at købe sko til mig for penge, som mor havde sendt i et brev. Heri udtrykte hun sin tak for mit ophold og håbede, at jeg var artig og opførte mig pænt. Jeg tror, at jeg var der 4-5 uger, og da jeg kom hjem, syntes jeg, at alt så så fremmed ud, og de lo af mig hjemme, fordi jeg talte rigsdansk, påstod de, for jeg sagde »at jeg havde lagt 5 pund på«.

Internationalt styre

Men nu var jeg altså hjemme igen, og jeg må kort tid efter have været på besøg i Haderslev. Jeg så franske tropper blive modtaget med hornmusik fra domkirkens glamhuller. Der blev spillet »Nu takker alle Gud«. Der var honnør og modtagelse på torvet, og derefter marcherede de ud på kasernen, der jo nu var forladt af tysk militær. Der blev de, indtil Genforeningen var fuldbyrdet. Vi var altså under internationalt styre.

Det har muligvis været i dagene lige før de franske troppers ankomst, at Kaiser Wilhelm-statuen, der stod på torvet i Haderslev, blev fjernet. Jeg stod der sammen med svoger Jørgen, gift med Grethe, og det var en mærkelig oplevelse for os at overvære, for »kejseren« havde vi jo i skolen lært at se op til som symbol for Das Vaterland, og især var det mærkeligt for Jørgen, der havde været soldat i kejserens hær. Kejseren var nu bare blevet fjernet, og han sad i eksil i Holland og kløvede brænde, sagde man. At den danske befolkning følte det som en befrielse, mærkedes tydeligt ved den lejlighed.

Tyske embedsmænd

For de tyske embedsmænd har det nok været svært, for de måtte jo forflyttes til Tyskland, og mange af dem var måske fra Nordslesvig. Flere af mine skolekammerater flyttede derned, bl.a. en veninde fra nabolaget. Hendes far, der havde været med i krigen, blev forflyttet til Holsten. Hun var barnebarn af den stedlige danske jordemoder.

Amtsforstanderen, i hvis kontor Jenny havde været ansat, blev forflyttet til Altona. Hans frue bad Jenny om at tage med og hjælpe til

med at indrette det nye hjem. Det syntes hun jo var en spændende opgave. Men det syntes mor åbenbart ikke, for hun kaldte hende telegrafisk hjem efter 14 dage. Som dansksindet kunne man ikke tillade sig at have en datter, der flyttede med tyskerne. I stedet for fik Jenny et arbejde ved amtsbanestationen i Toftlund på telefoncentralen, og efter Genforeningen fik hun en stilling ved den nye telefoncentral i Haderslev.

Forberedelserne til afstemning – dansk/tysk sindelag

Længere hen på året blev det klart, at der ville komme en afstemning. Nu var de fleste indkaldte vendt hjem. For manges vedkommende kunne det dog vare længe endnu, hvis de havde været i krigsfangenskab og blev sendt hjem gennem internationale lejre. For dem, der havde været i lejr i Sibirien, varede det flere år, inden de nåede hjem, og man havde ofte opgivet håbet om at se dem igen.

Der blev nu travlhed med forberedelserne til afstemning, og der blev hængt plakater op. Af dem husker jeg kun »Nu kalder Danmark på sine børn, farvel for evigt, du tyske ørn«. Der var mange af denne slags, og tyskerne havde også deres. Vi havde i denne tid internationale frimærker, kaldet Plebiscit. Pengesedlerne – »Darlehenskassenscheine« – trykte bankerne selv. Pigerne i byen var selvsagt meget ombejlede, og nogle drog da også af med deres officerer efter krigen, bl.a. Hansine fra genbogården. De holdt stort bryllup for hende med telt i gården, skaffer, tysk officersmusik og hele molevitten. Foruden vore forældre var Jenny og jeg med. Til mig havde Jenny syet en lyseblå waleskjole, og hun havde snoet roser af stoffet og pyntet kjolen dermed. Brudeparret bosatte sig i Løgumkloster, men Hansine blev meget isoleret af familien efter Genforeningen, for manden var jo tysker. Bryllup holdt de dog for hende.

Det var vist først senere op mod Hitlertiden, at svælget dansk-tysk blev meget dybere, end det egentlig var, mens vi var under tysk styre. Dog i tiden op mod afstemningen 1920 skærpedes afstanden mellem folk, nu turde man vise sindelag.

Fra begge sider blev der gjort et stort arbejde for at hverve stemmer, og der var mange møder med fælles kaffebord og fællessang fra Den blå Sangbog, hvor vi nu kunne synge alle de sange, der havde været forbudt i tysk tid. Til kaffen var der medbragt brød, bundbrædder som drengene kaldte disse såkaldte gærbrødsstænger. Men de var

Æresport og udsmykning i Søndergade foran Centralhotellet i anledning af kongemodtagelsen 15. juli 1920. Foto i Nørre-Rangstrup Lokalhistoriske Arkiv.

dog ikke værre, end at brødrene engang kom hjem med hver et stykke, som de gemte i fars tobaksbord. De var meget ærgerlige, da kagen dagen efter var aldeles uspiselig på grund af tobakssmag!

Op til afstemningsdagen havde vi på begge sider – tysk/dansk – travlt med at hente gæster hjem for at stemme. Det skete med fuld musik, og det gjaldt jo om at overdøve hinanden. Det har sikkert lydt gyseligt. Gæsterne blev så i samlet trop med hver sit orkester fulgt hjem gennem gaderne fra amtsbanegården. Vort, d.v.s. danskerne musikkorps blev ledet af byens barber. Wille kaldte ham »een op og to i mente«, for han haltede. To af barberens kønne døtre blev gift med tyske officerer. Derfor spillede han særlig energisk, sagde man. Han yndede åbenbart meget »I vor barndom vi hørte kartovernes brag«, men det var vel også, fordi den var forbudt at synge i tyskertiden, – og så fordi takten passede så godt til hans gangart.

Alt, hvad der kunne krybe og gå af børn, fulgte med i optoget. De mindre, endnu ikke nationalbevidste børn gik med i begge optog. Jo, der var fest i gaden, det var rigtig folkeliv.

Men som før antydet skærpedes skillelinjen. Når vi børn i den tyske tid blev spurgt, om vi var danske eller tyske, vidste vi knap nok, hvad vi turde svare. Men jeg havde på det tidspunkt heller ikke gjort mig mange tanker om, hvorfor vi talte dansk og sang danske sange hjemme, mens alt i skolen og på offentlige kontorer foregik på tysk,

Fra kongebesøget i Toftlund 15. juli 1920. Kongen og de to prinser Frederik og Knud fotograferet da de igen kører fra Centralhotellet. Foto i Nørre-Rangstrup Lokalhistoriske Arkiv.

og da vor læseindlæring foregik ved hjælp af billeder, fik vi jo både lært tysk og læsning samtidig. Skrivningen var værre. Det var gotiske bogstaver, og vi lærte kun få ad gangen. Jeg husker, da vi nåede til de store bogstaver, og jeg var stolt, da jeg kunne skrive et stort K og R. Jeg husker også, at jeg undrede mig over, at lærerinden ikke mere talte dansk, for jeg vidste jo, at hun kunne. Jeg mente dengang, at de, der talte tysk, ikke kunne dansk, så enkelt var det, troede jeg. Så derfor kom spørgsmålet bag på mig, da jeg i afstemningstiden blev spurgt, om vi var tyskere eller danskere.

Det må have været en trang tid for fars byggeforretning, men nu kunne der dog købes tømmer igen, og far kunne drage på skovauktioner og købe op, især granstammer til flagstænger. Dem stod drengene og barkedede af på tømrerpladsen. Alle skulle have flagstænger nu, og de, som vi havde anset for mest tysksindede, skulle have to, en på hver side af forretningsdøren. Det gjaldt jo om at markere sig.

Afstemningsdagen oprandt. Jeg husker den som en regnfuld, blæsende dag. Mor skriver i sin poesibog: »Den 10. februar 1920. Afstemningsdagen for 1. Zone. Tilbage til Danmark blev resultatet. Her i Toftlund 513 danske mod 177 tyske stemmer. Ialt 74.817 stemmer for

Jenny (til højre) spiller i tableau på Snoghøj højskole i anledning af Genforeningen.

Danmark og 25.223 tyske stemmer imod. Grundtvigs sang: Er det muligt er det sandt, overstod vi faren: O Gud ske Lov.«

Genforeningen

Nu kunne vi så forberede os på den officielle indlemmelse af Nord-slesvig i kongeriget. Det skete ved den danske konge Christian X.'s besøg i landsdelen. Majestæten med følge kom også igennem vor by. Vi skolebørn var stillet op i byens centrum og afjublede fædrelands-sange, viftede med dannebrogssflag og skreg hurra m.v. Jo, det var gribende. Majestæten trykkede de nærmeste i hånden og sagde: Gud velsigne jer, I er Danmarks fremtid.

En i nabolaget havde rejst æresport, og alle vi omkringboende havde været med til at binde egeløvsguirlander til at hænge omkring æresporten. Det foregik i genbogårdens store vognport under sang

og megen snak. Da kongeparret kørte gennem æresporten, stod der 6 børn på æresportens to platforme og kastede margeritter ned over kongeparret og prinserne Frederik og Knud, der sad i bilen bag ved kongeparret.

Til den store genforeningsfest på Dybbøl var samlet alt folket, der havde mulighed for at komme. Jenny var på Snoghøj Højskole den sommer, og forstander Otterstrøm havde sørget for at sejle med eleverne til Sønderborg, så de kunne være med til festen på Dybbøl Banke.

Vi derhjemme måtte nøjes med at fejre dagen med at hejse Dannebrog og have fælles kaffebord til medbragt madkurv og med diverse taler af byens spidser bl.a. folketingsmand Slepsager samt fælles sang fra den kære Blå Sangbog. Særlig populære sange var: »Skal atter vi til forår nå i ruggrønt land«, »Fald ned for alle fædres gud, fald ned for ham« (Chr. Richardt) og »Vinterstorm i al sin vælde« (Vilh. Gregersen).